

БӨЛІМ: ҒЫЛЫМ

Нәзір Төреқұловтың Мәскеудегі саяси қызметінің бүгінгі тарихнамадағы қарастырылу рөлі

ЖАРИЯЛАНДЫ
18.06.2022СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/123102/>

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Тарих факультетінің студенті

Әмзе Әсел Саққызы

Нәзір Төреқұловтың Мәскеудегі саяси қызметінің бүгінгі тарихнамадағы қарастырылу рөлі

Н. Төреқұловтың мәскеулік өмірі бүгінгі тарихнамада үлкен қызығушылыққа ие. Тұлғаның КСРО астанасындағы қоғамдық-саяси қызметі мен оның мұрасы турасындағы зерттеулер саны ұлғайып келеді. Осы мәселеге қатысты тарихнама құрылымын 3 топқа бөліп қарастыруға болады: 1. Монографиялар, оқулықтар, көркем әдебиеттер. 2. Диссертациялық жұмыстар. 3. Ғылыми мақалалар.

Жоғарыда аталғандардың ізденістердің барлығы да бүгінгі таңда жүзеге асты деуге негіз бар. Монография түріндегі ізденістердің басын Т.А. Мансуровтың «Полпред Нәзір Тюрякулов : Дипломат, политик, гражданин» [15] еңбегі құрайтындығы сөзсіз. Аталған еңбектің деректік базасын Мәскеу қаласының архив қорлары мен Ташкенттің Орталық мемлекеттік архивінің материалдары түзген. Еңбекте кең теориялық-әдіснамалық талдауға көңіл бөлінген. Ғылыми жұмыста ұлт қайраткерінің саяси-дипломатиялық дарыны мен ерекше қырлары жоғары деңгейде айқындалған. Н. Төреқұловтың кеңестік идеологияның белгілі бір бөлшегі болғанымен, оның басты мақсатының ұлттық мәселелерді шешуге жұмылғандығын еңбектен анық көреміз. Тұлғаның Мәскеудегі қазақ және өзге де түркі елдерінен келген зиялылармен қарым-қатынасы және оның даму барыстары аталған кітапта жан-жақты таразыланған. Еңбектегі авторлық пайымдаулар мен түйіндерді оқи отырып, оқырман көңілінде ұлт тұлғаларының тағдыршешті қадамдарға қалай тәуекел жасағандығы мен барғандығына еріксіз көз

жеткізеді.

Сонымен қатар, аталған ғылыми жұмыста Н. Төреқұловтың шығармашылық мұрасы мен ондағы сипатталған көзқарастардың мәндеріне терең баға берілген. Автордың пікірінше тұлғаның шығармашылық туындылары ұлттық жаңғыруларды сақтауға бағытталған бірден-бір қуат болып табылады [15, 89 б.]. Яғни, қайраткердің негізгі қалдырған мұраларының бірі ол бізге шығармашылық әлеуетімен маңызды болып қалады. Мәскеудегі қызметтік өмірінде Н. Төреқұловтың ұлттық мәдени-рухани құндылықтарға қолдау білдіруі мен оның нәтижелерін қадағалап отыру қимылдары жан-жақты сарапталған.

Әсіресе, қазақ жазба әдебиетінің жаңғыруы мен оның заманауи талаптарға сай өңделуіне жоғары мән берілгендігін болжамдаймыз. Қазақ баспасөзінің қалыптасуы мен дамуы мәселелерінің де қайраткерді аз толғандырмағандығына аталған жұмысты оқи отырып бағамдай аламыз. Оның Мәскеудегі саяси-идеологиялық шиеленістердің оратсында өмір сүре отырып, Н. Төреқұлов Түркістандық еркіндік пен бостандық идеяларының мағынасын жоғалтпауға ұмылғандығын аталған еңбектен айқын көз жеткіземіз. Жалпы алғанда бұл еңбек саяси тұлғаның өмірі мен тарихи мұрасын зерттеудегі алғашқы кешенді ғылыми ізденістердің қатарынан орын алғандығын негіздей аламыз.

Келесі бір зерттеу жұмыстары 1990-2000 жылдардың басында бірнеше автордың редакциялық жұмысымен жарық көрді [24, 25]. Аталған жұмыстар сипаты тұрғысынан материалдар мен мақалалар жинағын құрайды. Бұл жұмыстарда Н. Төреқұловтың балалық өскен ортасы, білім алу сатысы мен саяси көзқарастырының қалыптасу кезеңдеріне баға берілген. Мысалы, еңбектегі жекелеген авторлардың пікірі бойынша ұлт көсемінің бойындағы рухани тамырлардың қалыптасуына туған жері Түркістан аймағының ықпалы болғандығы айтылдады [24, 114 б.]. Бұл расында да келісетін аргумент болып табылады. Н. Төреқұловтың туған өлкесі Түркістан, Сыр аймақтарының ұлттық діни-рухани дәстүрлерді берік ұстанған қоғамдық жүйе ерекшелігімен сипатталатындығы анық. Оның бір айғағы ретінде, патшалық Ресей билігі тұсында да Сырдария облысын басқаруда ақсақалдар кеңесінің сақталынғандығын тарихтан жақсы білеміз [25, 96 б.]. Сонымен қатар, аталған ғылыми жинақтардағы авторлардың басым бөлігі Түркістан мен Алаш қайраткерлерінің қарым-қатынасы мен ортақ мақсаттарына терең мән беруге ұмтылыс жасаған. Бұл әрине қызықты әрі талқысы көп дүниелердің қатарынан жататын мәселелер [10].

А.Н. Хейфецтің «Кеңестік дипломатия және шығыс халықтары (1921 — 1927 жж.)» монографиясы шығыстағы кеңес мемлекетінің дипломатиясы мәселелеріне арналған. Онда көрсетілген кезеңдегі еліміздің негізгі сыртқы саяси тұжырымдамаларына қысқаша сипаттама берілген. Кітапта жас Кеңес мемлекетінің шығыс дипломатиясының негізін қалау процесі көрсетілген. Өкінішке орай, Иран мен кеңестік Ресейдің Араб түбегі

елдеріне қатысты сыртқы саясатына көңіл бөлінеді. Мысалы, КСРО мен Хиджаздың қарым-қатынасы негізгі зерттеу нысандарының біріне жатады [22, 103 б.]. Хейфецтің кітабы кеңестік кезеңдегі осындай жұмыстарға тән кемшіліктерден бос емес. Автордың тұжырымдары қазіргі шындық тұрғысынан оңтайлы деуге негіз жоқ.

Аталған еңбекте Н. Төреқұлов туралы бірнеше пікірлер айтылған, автор Арабиядағы дипломатиялық жұмысы туралы бірқатар фактілерді көрсеткен. Бұл кітап сол кезеңдегі Кеңес мемлекетінің бүкіл шығыс саясатын жалпылаудың алғашқы әрекеті екенін мойындау керек, бұл зерттеуге бөлінген сұрақтардың кеңдігіне алып келді. Г.Г. Косач мақаласы «Нәзір Төреқұлов: Мәскеуде өмір сүрген жылдар. Адам және оның уақыт» — бұл білім беру жөніндегі халық комиссары болып жұмыс істеген кезде Түркістандағы Нәзір Төреқұловтың өмірінен алынған қысқаша мәлімет. Г. Косач өз мақаласында Орынбор губкомы өкілдерінің РКП (б) Бүкілресейлік Орталық мұсылман ұйымдары Бюросының басшыларымен күресін, атап айтқанда Н. Төреқұловтың большевик авантюристермен келіспеген тұстарын егжей-тегжейлі сипаттайды.

Бұл мақалада Н. Төреқұловтың мінезінің көптеген ерекшеліктері көрсетілген: оның өршіл жоспарлары, амбициясы және мансаптық өсуге деген үлкен ықыласы. Профессор Г. Косачтың бұл жұмысы, біздің ойымызша, кейбір кемшіліктерсіз емес. Автор жеткілікті даулы құжаттар негізінде тым алыс тұжырымдар жасайды. Түркістанда болып жатқан оқиғаларда Төреқұловтың рөліне шынайы бағасын берудің деңгейі жеткілікті.

Екінші жағынан, автор Түркістан губерниялық партия комитетінің ішкі асханасының егжей-тегжейлі көрінісін береді. Жалпы, Г.Г. Косачтың мақаласы к. Төреқұловтың өмірі мен қызметін зерттеуге үлкен қызығушылық тудырады. В.В. Попов «Арабия түбегінің оңтүстігінде» және В. Скосырев «Шөлдегі Варшавянка» мақаласын дипломатиялық қызметте к. Төреқұловтың кейінгі әріптестері тарапынан белгілі бір құрмет деп атауға болады. Мақала авторлары В.В. Попов пен В. Скосырев Ресей СІМ-нің жауапты қызметкерлері болып табылды [26, 87 б.].

В. Попов Йеменде ұзақ уақыт жұмыс істеді және өзінің мақаласында Нәзір Төреқұлов туралы оң пікірде ойлар айтады, оны Кеңес-Йемен достығының негізін қалаушылардың бірі деп санайды. Поповтың жұмысында Таяу Шығыстағы кеңестік сыртқы саясатқа қысқаша шолу жасалады, Шығыста дипломатиялық қызметтің қалыптасуындағы көптеген кеңестік дипломаттардың рөлі атап өтіледі. Скосыревтің газет мақаласында Басқа фактілерден басқа, Нәзір Төреқұловтың тұтқындалу себептерін және оның болашақ тағдырын көрсетуге әрекет жасалды. Төреқұловтың Сауд Арабиясындағы Бас Консул қызметінен босатылуының кейбір жағдайлары көрсетілген [27, 126 б.].

В.В. Попов және В. Скосырев мақалаларының басты құндылығы-оларды Н. Төреқұловтың әріптестері жазған, олар зерттеушілерге қол жетімді емес көптеген жағдайларды білуі мүмкін. Сондай-ақ, олардың шығармалары осы мәселеге Н.

Төреқұловтың шығыс елдеріндегі дипломат қызметіндегі қызметіне өзіндік көзқарас болып табылады. Айта кету керек, қазіргі тарихнамада мемлекетіміздің жалпы дипломатиясы бойынша жұмыстар аз. Диплом жұмысын жазу кезінде кеңес дипломаты Нәзір Төреқұловтың өмірі мен қызметі туралы іргелі еңбектер жетіспеді. Жоғарыда аталған жұмыстарда Н. Төреқұловтың жеке басына аз көңіл бөлінеді. Ол туралы материалдар өте үзінді және Н. Төреқұловтың дипломатиялық жұмысының тұтас көрінісін бермейді [28, 44 б.].

Аталған еңбектердегі авторлар түркістандық қайраткерлердің саяси-идеологиялық санасының қалыптасуына ықпал етуші факторларға жоғары назар аударған. Оның ішінде Түркістанның отарға айналуы, халықтың мәдени-рухани қаналуы, әлемдік соғыс және т.б. көрнекі орынға жәдидизм құблысы айтарлықтай талқыға түскен. Кейінірек, XX ғасырда Ресейдің «Еуропаға» деген өзіндік ерекшелігі мен айырмашылығы туралы идеялар пайда болды. Басым ойға үстемдік ету үшін, империялық орыстар барлық еуропалықтар үшін ортақ мәмілелер жасай алады деп елестету қиын болды.

Біздің тақырыпты зерттеу үшін Т.А. Мансуровтың «Өкілетті өкіл Нәзір Төреқұлов: дипломат, саясаткер, азамат» атты еңбегінің тарихнамалық құны жоғары мәнге ие болып табылады. Ол бірнеше жыл бойы КСРО-ның Сауд Арабиясындағы Бас консулы болған әйгілі дипломат, Н. Төреқұловтың қызметін зерттейді. Онда Арабстандағы дипломатиялық қызметтің көптеген ерекшеліктері, сондай-ақ сол жылдардағы кеңестік саясаттың басым бағыттары ашылады. Сонымен, соңғы жылдары біздің зерттеу тақырыбымыз бойынша Таяу Шығыс елдерінің сыртқы саясаты және олардың Кеңес Одағымен, кейінірек Ресеймен қарым-қатынасы туралы көптеген жұмыстар жарық көрді. Әрине, бұл еңбектер біздің мәселелерді зерттеуге айтарлықтай үлес қосты. Олар Парсы шығанағы елдерінің тарихы және біздің еліміздің осы аймақ елдерімен халықаралық байланыстары туралы бірқатар іргелі еңбектерді айтарлықтай толықтырды.

Дәл осы кезеңде осы тақырып бойынша жұмыстар жарияланды, онда Кеңес әскерлерінің Бұхара мен Иранға басып кіруі туралы айтылды [28, 104 б.]. Бұрын ғылыми әдебиеттерде бұл оқиғалар Шығыс елдеріндегі революциялық өрлеу ретінде қарастырылған, әрине, большевиктердің агрессивті саясаты туралы сөз болған жоқ. Кеңес әскерлерінің іс-әрекеттерін ұқсас түсіндіру жақында өткен Азаматтық соғыс тарихы туралы әдебиетте басым болды [29, 136 б.]. Егер біз диссертациялық зерттеу тақырыбы бойынша тарихи әдебиеттерді жалпы бағалайтын болсақ, онда тек тарихи еңбектердің ғана емес, сонымен қатар тақырып бойынша жарияланған дереккөздердің де жетіспейтіндігін атап өткен жөн.

Алайда Түркістан туралы аз нәрсені мойындамай түсінуге оның отаршылдығы себеп еді. 1917 жылы тұжырымдалған жергілікті зиялылардың ұмтылыстары, сондай-ақ олардың іс-әрекеті тікелей отарлық шындыққа негізделген Түркістан. Жәдидтер, модернистік мұсылман зиялылары 1917 жылы көшбасшылыққа үмітті зиялылардың

қатыран болды, олардың көзқарастары қоғамның ағартушылық дамуына негізделді [23, 67 б.]. Осылайша, бұл мақалада өзара байланысты үш мақсат бар. Біріншіден, ол мақсатын анықтауға тырысады, Түркістан қалай отарлық болғандығын айқындау үшін. Екіншіден, ол орналасқан жерін анықтауға тырысады бұл отаршылдық контекстегі жәдидттер. Түркістан жәдидизмі отаршылдық қоғамда пайда болды және ол туралы терең атап өтті.

Жәдидтер Түркістанның отарлық мәртебесімен анықталған шектеулер мен мүмкіндіктер жағдайында әрекет етті. Үшіншіден, бұл мақала мәдени бағдарлама арасындағы қиылысу нүктелерін зерттеуге тырысады. Жәдидтер мен патшалық кезең қолдаған «өркениеттік миссия» тұрғысында жақын болды. Мұнда талданатын негізгі векторлық иеліктен шығару және отаршылдық тәртіп Түркістанның байырғы халқын империялық жүйеде езудің негізінде салынған құрал екендігі сараланған. Жәдидттер бұл иеліктен арылуға тырысты. Олар империялық мемлекеттен бөлінуге және оған қосылуға арқа сүйеді [16, 71 б.]. Отаршылдық тәртіппен бұл қосылуға деген ұмтылыс өте болды және үлкен себеп болды империялық билік тарапынан дұшпандық.

Н. Төреқұлов өз ұлтының нағыз патриоты ретінде бұл идеяны толық әрі біржақты қолдайды «ұлттық, экономикалық және мәдени ерекшеліктер анық» деген үндеулер қырғыз халқы жұмыстың ерекше әдістері мен тәсілдерін талап етеді. Қазақ халқының өмір салтын терең зерттемейінше, оның мәдени-өркениеттік құндылықтары туралы шешімді пайым айтудың негізі жоқ» деп санады [27, 91 б.]. Оның пікірінше, бұл ерекшеліктердің барлығы ғасырлар бойы қалыптасқан және қазақ халқының шаруашылық жүргізу нысандары анықталды, қалыптасты. Революциялық әдіспен өзгертуге болмайтын тиісті ішкі идеология билікке келген большевиктер тарапынан қолданылды. Осыған байланысты ол былай деп жазды: «Мен ешқандай жағдайда мен жалпы тарихи өмір салтының мызғымастығының қорғаушысы емеспін, егер қырғыз мәселесін шешудің кеңестік әдістеріне қарсы дәлел ретінде мен кейбіреулерге сілтеме жасасам қырғыз өмірінің тарихи қалыптасқан аспектілері, бұл қарапайым қорғаудан басқа өмір салтына айналар еді» [14].

Атап айтқанда, Түркістанның 1920 жылдардағы тарихына арналған еңбектерді тұлғалардың рөлінсіз қарастыру мүлдем мүмкін емес еді. Белгілі бір аймақтың мәдениеті турасындағы ғылыми теория жаппай идеологияның аясында баяу жүреді, тіпті ықпалын да жоғалтады. Кеңестік құрылыстың Мәскеу формулаларына байланысты орыс большевизмін жақтаушылар жоғалтып келген түрі шындық мүлдем жоқ болып саналған, оның заңдарында, ұнайды жоқ, бұл мойындау. Формула-жойылу мен зорлық-зомбылықтан шығармашылық пен бостандыққа дейін-анықтады барлығы» [5, 61 б.]. Бұдан әрі ол большевиктердің Мәскеудегі партиялық басшылығының, сондай-ақ ұлттық аймақтардағы партия зиялысының шоғыры, қазақ ортасындағы осы оң тұстарды елемеді.

ҚМ АА Күәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz Ақпараттық-танымдық білім порталы**. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.